*Għaldaqstant jien qbadt il-pinna f'idi u minn fuq Chiaravalle, Barba-Nera u Kalendarju ieħor mort iffurmajt **għall-ewwel darba** dan l-Almanakk Malti*'.

Il-poplu Malti, għax ma jemminx biżżejjed fih innifsu, huwa mmassmat li dak kollu li hu Malti mhux tajjeb...ta' barra aħjar! Għandu jkun li din il-massma kienet invoga wkoll fiż-żmien li ħareġ dan l-almanakk Malti, għax is-Sur Alarju temm id-daħla tiegħu billi b'mod supperv qal espressament:

"Min iridu jixtrih,
Min ma jridux iħallih".

IL-KALENDARJI GĦAWDXIN

Minn riċerka li għamilt, l-ewwel kalendarju purament Għawdxi li rnexxieli niskopri kien dak maħruġ minn Patri Oderiku Grima O.F.M. (Tal-Mimm, 1889-1964). Dan ix-xogħol, maħruġ bl-isem *Almanac Profeticu ta L'Astronomo Gozitano għal Malta u Għaudex*, kien ippubblikat l-ewwel darba fl-1929. L-almanakk, li mhux ippaġinat, kien stampat f'*The New Art Press* ta' 208, Triq il-Prinċep ta' Wales, Tas-Sliema, Malta. L-"Almanakk tal-Patri" kien jinbiegħ 2 soldi (8m jew Ewro 0.019), u skont tagħrif ippubblikat fil-ħarġa 9 (1937), kellu ċirkolazzjoni ta'..."*x-xogħol tagħna huwa minn **15,000 sa 20,000** bil malti biss...*"

L-ewwel ħarġa ma fihiex editorjal, biss tintroduċi lilha nfisha permezz ta' poeżija (sic) li mhix iffirmata. L-ewwel strofa tgħidilna hekk:

Dan l-almanakk ġdid fis ilkoll fittxu,
Għaliex hu l-isbaħ, minn kollox fih,
Għall-ewwel sena sejjer jidhrilkom,
Għalhekk nittama żgur tifirħu bih.

It-tieni almanakk Għawdxi kien dak maħruġ mid-Dar ta' San Ġużepp, Għajnsielem, għas-sena 1937, fi żmien meta d-Direttur kien Dun Ġużepp Galea Rapa. Fl-ewwel ħarġa, l-kalendarju jfisser l-iskop tat-twaqqif tiegħu:

i) Biex naktghu ix-xeuka ta bosta minncom u incunu nistghu fl'istess ħin natu f'idejn il-Cappillani u il poplu dac collu li jitolbu id-degrieti tal Conciliu N.ri 213 u 258 cioe' pubblicazioni ta festi, indulgenzi, saum, u astinenzi li jakghu ma tul il-gimgha. Hsiebna gbarna collox f'dan id-daksxejn ta Almanacc li keghdin nipprezentau kuddiemcom ghall-euuel darba..."

ii) Biex icun bhala tifchira tal hidma taghcom il-ghaliex jitkellem mill-hajja tad-Dar ta San Giusepp, u ghalhecc ta cull jum meta tharsu lejh ifaccarcom fl'imsejcnin iltima li hemmhecc jinsabu migbura, taht il patrocinju ta San Giusepp.

L-Almanakk tad-Dar ta' San Ġużepp dam joħroġ sa l-1994. Floku, jekk nistgħu ngħidu hekk, bejn l-1998 u l-2006, ħareġ *L-Almanakk Għawdxi*, pubblikazzjoni tal-Caritas Għawdex, b'Dun Manwel Curmi bħala Direttur.

Intant fl-1937, hawn Għawdex ħareġ ukoll almanakk ieħor mill-aħwa Ġużepp u Ġorġ Cefai (*Booksellers*) tar-Rabat t'Għawdex. Kien stampat fl-istamperija *Chretien & Co.* ta' *Strada Fianco*, il-Belt Valletta. X'aktarx li ma kienx ippubblikat għajr f'okkażjoni waħda. Rari ħafna.

(1) Sinteżi minn konferenza dwar ir-riforma fil-Kalendarju, mogħtija mill-Profs. S. Zarb O.B.E., O.P., S.Th.M.' S.S.D. (Vat.) fit-Teatru tal-Universita Rjali ta' Malta nhar it-03.05.1962.

(2) Malta Government Gazzette, 20.03.1925, Supp. VIII, p.i.

(3) Xi storiċi jgħidulna li l-ewwel kalendarji bil-Malti kienu dawk it-tnejn maħruġa mis-*Societa Economico Agraria*, taħt l-isem ta' *Calendarju tal-Bidwi* għas-snin 1849 u 1850 rispettivament. Pero għall-eżattezza rridu ngħidu li dawn kienu bilingwali: bil-Malti u bit-Taljan. Ta' Castagna kien f'ilsienna biss u għalhekk bir-raġun jiftaħar li l-ewwel kalendarju nil-Malti kien dak tiegħu.

© Toni Calleja

IKTAR INTIETEF MILL-GĦASRI TA' TFULITI

Toni Calleja

F'April tal-2010, ħadt l-inizzjattiva biex nippubblika ktejjeb li jimmarka l-ewwel ċentinarju mit-twelid ta' Ġużeppi Camilleri li fiż-żmien kien ħaddan l-Ordni tal-Franġiskani Minuri, magħrufa bħala 'Ta' Ġieżu', u ħa l-isem ta' Patri Alfons Marija. Patri Alfons jew, kif kienu jgħidulu hawn ir-raħal *'l-Patri ta' Sika* (għal ommu!)', kien irnexxa sew fil-kisbiet akkademiċi tiegħu, u kien għalliem tat-Teoloġija u l-Iskrittura fl-Istituti tal-Fraġiskani u *lecturer* fil-Griek Bibbliku u l-Ebrajk fl-Universita' ta' Malta.

Patri Alfons miet nhar is-16 t'Awwissu, 1994, fil-għomor ta' 84 sena. Ftit huma dawk li jafu li sa xi ftit snin qabel mewtu kien beda jikteb il-memorji tiegħu minn mindu beda l-ħajja reliġjuża. Dawn il-memorji llum jinsabu mħarsa fl-arkivju tal-Provinċja Franġiskana Maltija fil-Kunvent tal-Belt Valletta. Ma jistax jonqos li l-Għasri jissemma ħafna fil-kitba ta' Patri Alfons, u xtaqt naqsam magħkom xi siltiet li nħoss li huma ta' interess ġenerali:

IX-XOGĦOL TAN-NISA...FIR-RABA' U FID-DAR.

"Jekk għall-irġiel ix-xogħol kien fir-raba', għan-nisa kien aktarx fid-dar, imma anki għalihom ma kienx xi xogħol inqas iebes. Xi daqqa t'id fir-raba' kienu jagħtuha wkoll, speċjalment fi żmien il-ħsad, u meta kienu joħorġu jlaqqtu xkejjer kbar bil-ħaxixa ingliża. Mal-faċendi tad-dar kienu jieħdu ħsieb l-annimali li kienu jrabbu; kien xogħol anki dak! Imma l-ikbar xogħol għan-nisa ta' dak iż-żmien kienet il-bizzilla. Kien żmien meta l-bizzilla kienet iġġib il-

belli flejjes, kif kienu jgħidu, u ma kienx baqa' mara li ma taħdimhiex. Kulħadd bit-trajbu (mħadda) quddiemu u jagħtu b'subgħajhom kollha u b'ħeffa tal-għaġeb. Fejn kien jsibu xi roqgħa dell kienu jinġabru flimkien biex ma' subgħajhom iħaddmu wkoll ilsienhom, imma xħin isir il-ħin jibdew ir-rużarju, bix-xogħol dejjem għaddej.

Kien hemm ċertu Toni *Tal-Magna* mir-Rabat li x-xogħol tiegħu kien dak li jagħmel id-disinji tal-bizzilla; in-nies wara l-bieb tiegħu f'dik it-triq dejqa ħdejn San Ġorġ ma kienu jaqtgħu qatt; ma nafx kinux disinji li jagħmel minn moħħu jew in-nisa stess jgħidulu kif iriduhom; imbagħad ipoġġuhom fuq it-trajbu biex ix-xogħol isir skont id-disinn li jkollhom. Ħafna drabi pero', dawn id-disinji kienu jagħtuhomlhom dawk stess li kienu jinnegozzjaw fil-bizzilla. In-nies tal-Għasri kienu jaħdmu l-aktar ma' *Tal-Gaberr* mill-Għarb, ma' *Tax-Xelina* minn Ta' Sannat, u ma' *Tax-Ximri* minn-Nadur. Anke z-ziju tiegħi, iz-ziju Ġanni (Tal-Għani, jew Taż-Żammit: 1889-1953), ħu missieri, għamel żmien jiġbor ix-xogħol tal-bizzilla u jmur bih Malta; niftakru jsemmu lil ċertu Mabbli li kien jinnegozja miegħu; Ġanni kien bniedem li għax-xogħol tar-raba' ma kienx jinqala' u sab mezz kif jgħin ruħu anki hu bil-bizzilla. Ommi u ħuti wkoll kienu ħaddiema tajbin tal-bizzilla, u wrew x'jafu jagħmlu bil-kamżu (l-alba) sabiħ li ħejjewli għall-Ewwel Quddiesa tiegħi. Għadu miżmum b'għożża sal-lum fil-Kunvent tagħna tal-Imdina fejn ħallejtu meta tlaqt għal Ruma fl-1934, u jinqdew bih fil-festi.

Ma nafx x'kienet il-biċċa, imma ġara li ommi u ħuti telqu x-xogħol tal-bizzilla u ntefgħu fuq in-newl. Kienu jinsġu kull xorta ta' xogħol bl-istess materjal li n-nies kienu jġibulhom, jiġifieri suf tan-ngħaġ, u tajjar tal-qoton, abjad jew aħmar; kienu jiġu għandhom anki nies miż-Żebbuġ u mill-Għarb. L-iżjed li kienu jinsġu kienu l-fradi tas-suf għax dawn kienu l-gvieret ta' dak iż-żmien. Kull farda daqsiex u l-briegħed jixxalaw fihom. Kemm kien hemm briegħed fi tfuliti. Kulħadd għonqu aħmar bil-ħmieġ tagħhom! It-trab li joqtolhom kien għadu ma nstabx; ħadd ma kellu l-kamra tal-banju, u ma naħsibx li kienu jiffittaw iżżejjed fl-indafa. Dawk il-gvieret fis-sajf kienu jnižžluhom Wied il-Għasri biex jaħsluhom hemm. Kienu jagħmlu soror kbar u jwaddbuhom minn hemm fuq għal isfel, u mbagħad jixxabtu huma u jinżlu mal-blat għax dak it-taraġ li hemm illum ma kienx għadu jeżisti. Dak sar bis-saħħa ta' Dun Ġużepp Galea *Tal-Orjenti*. Meta sar Kappillan (fi Frar 1922) xi ħadd webblu biex jinżel sa Wied il-Għasri. Kif ra n-nies jiddendlu ma' dak il-blat baqa' mibluh. Dakinhar stess għamel f'moħħu li jirrimedjalhom xi ħaġa. Bil-konoxxenzi li kellu hu u niesu – *Tal-Orjenti* dak iż-żmien kienu nies magħrufin sewwa - milli jidher ma sabx diffikultajiet kbar għax ma damux wisq biex ġew il-ħaddiema tal-Gvern u għamlu dak it-taraġ li għadu hemm sa llum. Kif kienu jagħmlu biex jinżlu, u kif kienu jitilgħu b'dawk il-ħwejjeġ li jkunu ħaslu, għadu għalija misteru sa llum, allavolja sakemm domt l-Għasri dak it-taraġ ma kienx jeżisti. Bilfors konna drajna nixxabtu u ma konna nsibu xejn tqil.

Ix-xogħol tan-newl ta' ommi u ħuti saru jafu bih anki Malta, u Mrs. Cecilia De Trafford, li kienet tiġi bint Lord Strickland, meta fettlilha tiftaħ ħanut bil-prodotti Maltin ħdejn id-Dwana, permezz ta' Pawlu Portelli *Tal-Lingi*, talbithom jibagħtulha xi xogħolijiet minn tagħhom. Milli jidher, l-ordnijiet għalihom kibru, u Mrs. De Trafford offriet lil oħti Lonza biex tmur tinseġ għaliha biss, f'post li hejjitilha fuq is-sur ta' Santa Barbara, il-Belt.

Din l-impriża ta' Mrs. De Trafford tant irnexxiet li ddeċidiet li tiftaħ fabbrika tan-newl apposta, ir-Rabat, l-Imdina; ġabet ħafna nwiel mill-Ingilterra; impjegat ħafna tfajliet; laħaq li kellha tletin, erbgħin tfajla, u lil oħti Lonza għamlitha *supervisor* fuqhom. Maż-żmien iddeċidiet li anki f'Għawdex tagħti rkabtu għal dan in-negozju u reġgħet inqdiet b'oħti u bagħtitha fejn kien hemm il-każin ta' Strickland fit-Tokk, li kien bini tagħhom; imma f'Għawdex ix-xogħol ma tantx qabad u wara xi ftit tas-snin spiċċa fix-xejn u oħti reġgħet lura Malta. Mrs. De Trafford ma nsiet qatt dak kollu li oħti Lonza kienet għamlet magħha. Meta mardet kienet hi li ħadet ħsieb tibgħatha l-Ingilterra u meta mietet imxiet warajha ma' tal-familja. Kellu

L-aħwa Lonza Vella (1896-1968) u Filomena (1902-2002) ta' Triq il-Knisja, l-Għasri, jippużaw f'ritratt pubbliċitarju għall-bizzilla t'Għawdex. Dik il-ħabta, eżatt wara t-Tieni Gwerra, huma kienu jaħdmu għal Cecilia De Trafford Strickland tal-*Malta Industries Association Ltd.*

jkun in-newl li minħabba fih il-familja spiċċat mill-Għasri. Meta Lonza baqgħet Malta (fl-1946) ġarret magħha lill-iżgħar fost ħuti: Rita (1926-...), u meta din iżżewġet Malta (lil Ċensu Muscat mir-Rabat t'Għawdex) ġabret magħha anki lil ommi. It-tnejn l-oħra – waħda marret soru Dumnikana, u l-oħra (Marija: 1915-2003) spiċċat l-Awstralja, u ġewwa l-Għasri ma baqa' minna ħadd.

Dan id-diskors bdejtu biex insemmi liema kien dak iż-żmien ix-xogħol tan-nisa. Niftakarhom iballtu l-bjut, għax dawn kienu għadhom isiru bid-deffun. L-irġiel itellgħu il-bini kollu, u lin-nisa jħallulhom il-bejt biex iballtuh; kienu gruppi ta' nisa li jiġru minn raħal għall-ieħor fejn iqabbduhom; ma naħsibx li kien hemm minnhom mill-Għasri. Wara l-bieb tad-dar tagħna (id-Dar tat-Tuta) kien hemm (deffuna) żewġ blatiet kbar, waħda forma ta' romblu, biex bihom jintaħan id-deffun; kienu jiġu jinqdew bihom nies mill-Għasri u miż-Żebbuġ. Naħseb li għadhom hemm sa llum.

U kellhom xogħol ieħor in-nisa dak iż-żmien: il-ġarr tal-ilma! Kienet problema serja wisq iżjed mil-lum. Illum forsi jiġri li tiftaħ il-vit u l-ilma ma jinżilx, imma dak iż-żmien anqas vitijiet ma kellna x'nifthu; kont trid tmur iġġibu minn fuq l-għajn, u għar-raħal kollu tal-Għasri ma kienx hemm ħlief waħda, in-naħa ta' fuq, ħdejn il-ħanut *Tal-Kwakk*. U tan-naħa t'isfel x'se jagħmlu? Jinqdew b'xi bir 'l hawn u 'l hemm li jkun tajjeb għax-xorb; u meta l-bjar ma jimtlewx kien ikollhom iġewzu anki bl-ilma! Fl-aħħar, bit-tħabrik ta' Dun Ġużepp *Tal-Orjenti* saret waħda anki hemm isfel; waħda minn dawk b'manilja kbira biex tippompja b'saħħtek kollha, jekk trid ittella' l-ilma; poġġewha fil-post li konna ngħidulu Taħt l-Arkata, f'dik il-kantuniera".

© Toni Calleja

APPREZZAMENT:

FRANS FARRUGIA

FOLKLORIST
(1940 – 2010)

Min ma semax bi Frans Farrugia, il-Bużżu, minn Ħal-Għaxaq? Kien folklorist li sikwit kien jagħmel kummenti fuq il-folklor Malti fuq ir-radju; studjuż tal-folklor popolari fost in-nies ta' Ħal Għaxaq, raħal magħruf sewwa għal dak li hu folklor, raħal benniena ta' folklor ġenwin. Dan li kien Frans: rispettat minn-nies tar-raħal, u dan xehdu l-funeral li sarlu, meta l-każini tal-banda, it-tnejn tar-raħal, tellgħu il-bandiera mezz'asta għal dak in-nhar tal-funeral tiegħu; u l-knisja kienet mimlija għall-funzjoni. L-Għaqda tal-Folklor kienet irrapreżentata mill-membri tagħha tal-kumitat.

Frans kien membru tal-Għaqda tal-Folklor, u membru tal-kumitat. Kien attiv ħafna f'dan il-qasam, u magħruf ħafna f'ċirki ta' folklor li saħansitra kien isiefer bħala rappreżentant tal-folklor Malti. Kien ukoll organizzatur tal-karnival tar-raħal. Fil-ktieb li kien ħareġ il-kunsill ta' Ħal Għaxaq dwar l-istorja tar-raħal, Frans kien kiteb dwar il-folklor u dwar il-laqmijiet tal-familji ta' dak il-post. Kien dilettant tas-sajd ġo Marsaxlokk, u kien kiteb ukoll dwar dan il-mistier kif kien isir fil-passat; u wkoll ktejjeb dwar il-flora u l-ħxejjex tal-widien sbieħ u pittoreski ta' wara Ħal Għaxaq. Frans kien iben denju ta' dak ir-raħal u tal-wirt folkloristiku Malti li kien magħruf sewwa fih. Kien jagħmel replikajiet tal-għodda antika li m'għadhiex tintuża; u ħalla wirt kbir ta' folklor ta' snajja' għall-ġenerazzjoni li tiela'.

Frans ħalliena fil-25 ta' Jannar, 2010. Kellu sebgħin sena. Nagħtu l-għomor lil martu Tereża, u lill-familja tiegħu. Indifen f'raħal twelidu; u Alla l-imbierek jagħtih il-mistrieħ ta' dejjem.

A.D.